

Excavacions al parc de la Cuirassa, el barri jueu de Lleida

Marta Morán Álvarez,¹ Xavier Payà Mercè¹

Resum:

Els treballs arqueològics que es van dur a terme entre la primavera del 2015 i l'estiu del 2017 a l'antic barri del Seminari van posar al descobert importants restes de l'antic barri jueu de la Cuirassa, que van des del segle XII fins al segle XV. En destaca la documentació de carrers, places i unitats residencials privades, una de les quals es va destruir per l'incendi provocat durant el pogrom del 13 d'agost del 1391. Aquest treball presenta un avançament de l'estudi de les restes constructives de la Cuirassa, malgrat que encara no podem oferir els materials de l'aixovar de la casa, en procés de restauració i d'estudi. Amb tot, es tracta d'una de les darreres aportacions arqueològiques més importants al coneixement del llegat jueu de la corona d'Aragó i de Catalunya i se suma a les descobertes, en el seu moment, a la ciutat de Tàrraga.

Paraules clau:

Cuirassa, aljama, pogrom/revolta, shejità, hanukia

---

1. Arxiu arqueològic municipal. Ajuntament de Lleida.

1 Localització i motius de la intervenció arqueològica

Oportunitat i sort són dos conceptes molt lligats en les excavacions arqueològiques urbanes. I aquests dos van coincidir sobradament en el barri del Seminari. Una zona residencial del cas antic localitzada darrera de les dues principals arteries del centre històric de la ciutat de Lleida, el carrer Major i el carrer Cavallers, a mig camí entre la part baixa i el recinte monumental de la Seu Vella. A finals de segle xx el barri havia perdut la major part dels seus veïns i edificis. Una autèntica ferida oberta amb més de 6000 m² lliure d'edificacions i patis plens de runa sense cap projecte de recuperació urbanístic que albires un futur.

Per tal de revertir aquesta situació l'any 2015 començaren les obres del nou parc de la Cuirassa,² que com el seu nom indica, a més de recuperar la zona millorant la seva connexió amb altres parts del centre històric, naixia amb la ferma voluntat de convertir-se en un espai

de memòria històrica sobre el llegat jueu de la ciutat. Un passat esborrat en època moderna per la superposició del Barri del Seminari sobre l'antiga jueria de Lleida només recordat pel traçat i el nom d'un carrer i l'existència d'una inscripció encastada en un dels murs de la costa del Jan que recordava l'oftalmòleg hebreu de Lleida *Cresques Abnarrabí*.

Els primers treballs tenien com a objectiu conèixer l'estat en què es podien trobar les restes de l'antiga cuirassa, evitar-ne l'afectació i determinar si n'hi havia que es poguessin integrar en la urbanització del nou parc. Ben aviat ens adonarem que la trama urbanística medieval havia desaparegut en la major part del barri, exceptuant en cinc dels dotze sondejos oberts, que es van convertir en zones d'excavació extensiva.

L'any 2016 encara quedaven dempeus tres edificis afectats per la urbanització del parc que amagaven les restes arqueològiques més ben conservades de tota la cuirassa. L'excavació d'una part d'aquesta zona, localitzada entre

---

2. Projecte de recuperació i millora a l'entorn de la Cuirassa (Call jueu de Lleida). Arquitecte: Jaume Terés Armillas, Promotor: Ajuntament de Lleida.

Figura 1. Localització del jaciment.

el carrer dels Dolors i el carrer Maranyosa, es prolongaria durant nou mesos, fins al juliol de 2017, posant al descobert diversos carrers i una casa jueva cremada durant el pogrom del 1391.

2. L'aljama i la cuirassa jueva de Lleida (fonts historiogràfiques i documentals)

2.1. Breu resum de les fonts historiogràfiques.

Davant la manca d'elements físics de la cuirassa, els documents conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), l'Arxiu Municipal de Lleida (AML, Llibre de Crims, Consells, etc.) i l'Arxiu Capitular (ACL, Llibre Verd, Capbreus i la Pia almoïna), han estat, fins a l'inici de les excavacions a la cuirassa, l'única eina per conèixer el lloc on vivia la comunitat jueva de Lleida i la base de tots els estudis historiogràfics.

Al segle XIX s'escriuen els primers reculls sobre la història de Lleida (OLIVES 1840, PLEYAN 1873: 188) on es relaten fets del passat jueu medieval de la ciutat però la primera obra monogràfica no arribaria fins al segle següent amb la completa, i encara avui obra de refe-

rència, d'en Pere Sanahuja (SANAHUJA 1946). Una altra obra de consulta obligada per a la historiografia, no solament dels jueus de Lleida, és el recull documental de fonts conservades a l'arxiu de la corona d'Aragó ACA fet per Friz Baer el 1929.

En l'àmbit de la nostra ciutat destacaríem, com a obres que han contribuït a la difusió del llegat jueu, els treballs de Josep Lladanosa i la primera síntesis sobre la història jueva de la ciutat publicada per Rodrigo Pita el 1973.

Una fita fonamental en l'estudi del passat jueu va ser la celebració a Lleida el 1991 del primer Col·loqui d'història dels jueus a la Corona d'Aragó, on es reivindicaria la necessitat de reprendre els estudis documentals dels jueus de la ciutat i contrastar-los amb excavacions arqueològiques (ROMANO 1991: 134).

Posteriorment, des de l'àmbit de la recerca universitària i l'Arxiu Municipal de Lleida, s'han estudiat les institucions de l'aljama, la demografia, els conversos i molts d'altres aspectes que han generat una abundant i rigorosa bibliografia sobre els jueus de Lleida. Entre els autors citem a Prim Bertran, M. Angel Motis, Jaume Riera, Mònica Sesma, David Romano i Florell Sabatè.

Destacaríem també la recopilació documental realitzada per Amor Ayala l'any 2005 on s'inclouen els comentaris i *responso* que Salo-

mo Ben Adret fa de les qüestions plantejades per l'aljama Lleidatana. I darrerament el treball realitzat pel GRCEM,³ en el marc del projecte de recuperació de la Cuirassa, i la tesi del doctor Guillem Roca (ROCA 2017) que han reprès el buidat dels d'arxius municipals i capitulars posant als descobert noves i interessants referències documentals sobre la història dels jueus a la ciutat.

2.2. La cuirassa de Lleida, un topònim original

En aproximar-nos a la història dels jueus a Lleida, la primera cosa que ens sobta és el topònim utilitzat per referir-se al barri on vivia la comunitat. La historiografia ha buscat una explicació a aquesta diferència relacionant el terme de la Cuirassa amb el treball del cuir (LLADANOSA 1954: 112). Un fet que s'ha repetit fins i tot en obres recents (BERTRAN

2002: 89) però nosaltres som del parer, i compartim (SESMA 1998: 86), que fou el resultat d'un fenomen de metonímia en el qual el nom de la fortificació andalusina (segle x dC), que delimitava pel nord el barri jueu, va acabar servant per referir-se al lloc on residia la comunitat israelita de Lleida (fig. 2a).

A la medina de Lleida hi havia dues cuirasses que funcionaven com un complement al mur de fortificació principal. Tancaven la ciutat en quarts o barris i estaven relacionades amb la provisió d'aigua de forma segura per a zones allunyades al punt de subministrament (PAVON 1990: 365), com podia ser el turó de la Seu Vella en relació amb el riu Segre. Uns elements defensius que ja existien abans de la instal·lació dels jueus i coneguts en època cristiana amb el nom de les parròquies més properes, Sant Joan i Sant Andreu.

En quin moment el mot cuirassa s'utilitzaria per referir-se al lloc on vivien els jueus no ho podem precisar però el primer document

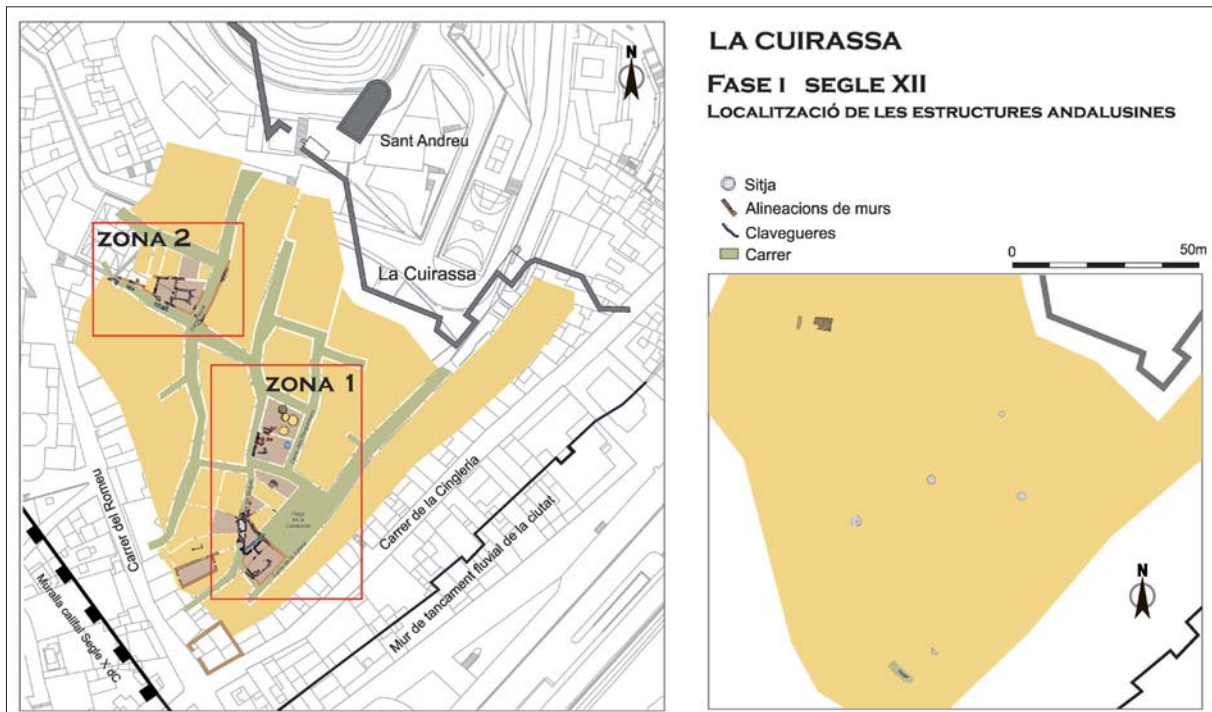

Figura 2. a) Localització de la cuirassa i les zones d'excavació. b) Planta fase I, zona 1. Segle XII.

3. GRCEM, Grup de recerca consolidat en estudis medievals espai, poder i cultura. Universitat de Lleida. Projecte de recuperació històrica del cal jueu. Lleida 2015 Inèdit

conegut on la paraula apareix acompanyada pel genitiu *iudeorum* data del 1180. Es tracta de la donació per part del bisbe de Lleida a Esteve Rigalt d'una casa situada al barri de sant Joan que limita per dues parts amb la "*cuyrassa iudeorum*".⁴ Amb tot, l'establiment de la comunitat jueva a la cuirassa hauria tingut lloc uns quants anys abans d'aquest document, immediatament després de la conquesta cristiana de la ciutat el 1149 (BERTRAN 2002: 88). Una comunitat que havia de complir els preceptes de la llei mosaica i la millor manera de fer-ho era agrupada en un barri proper al castell reial, protegit per la cuirassa al nord i ben situat en relació a una de les portes de sortida de la ciutat.

3. L'evidència arqueològica com a font per a la reconstrucció de la cuirassa jueva de Lleida:

Com que les obres realitzades al barri del Seminari coincidien amb l'emplaçament de l'antiga cuirassa jueva (segle XII-XV) era evident que qualsevol resta arqueològica trobada en els 6000 m² urbanitzats del nou parc, anterior a la fi del segle XV, podia pertànyer a la comunitat jueva (aljama).⁵

Però identificar el rastre d'una comunitat religiosa en el registre arqueològic no sempre és fàcil. Evidències constructives identitaries dels

jueus, com els banys rituals (*mikvaot*) i les sinagogues (restes immobles) no s'han trobat en les excavacions del parc. Tampoc resulta gens fàcil la seva identificació quan parlem de la cultura material (restes mobles), pràcticament idèntica a la dels cristians i sarraïns que vivien en altres zones de la ciutat. Per sort, els llums d'oli rituals utilitzats a les cases jueves durant a celebració de la festa de les llums (*hanukka*), ens permeten establir una relació directa entre el registre arqueològic (moble i immoble) i la seva pertinença a la comunitat jueva.⁶ I això és el que va passar a la cuirassa de Lleida, amb fragments de *hanukkies* recuperades en tots els àmbits residencials. Objectes que ens diuen la religió practicada pels que hi vivien i demostren que la cuirassa jueva s'estenia sobre tota la superfície intervinguda.

Una altra evidència material per identificar les comunitats jueves són les senyals que els seus hàbits alimentaris, en aquest cas les relacionades amb el consum de la carn, han deixat en les restes òssies recuperades en l'excavació. S'han reconegut les espècies permeses pels preceptes de la llei mosaica, les parts de l'animal aprofitades i les traces d'escorxament que la practica de la *shejità* ha deixat sobre els ossos recuperats a la cuirassa.⁷

Si tenim en compte que la història dels jueus, tant estudiada a partir de les fonts documentals, rarament ho pot ser a partir de les seves restes materials, entendrem la significació

4. "*Predictum uero casallum ets situm prope portam que dicitur de Gardenio et habet affrontationes ex duabus partibus in carrera que tendit uersus Coiraçam iudeorum et ex III parte in muro ciuitatis Ylerde*" ACL, Llibre Verd (3), fol. 340v, 341r. Transcripció (LANPURLANÉS 2015: 184-184, LAMPURLANÉS 2019: 19).

5. Lladanosa diu que l'any 1949, amb motiu de l'enderroc del vell Seminari, sota la capella de l'antic Convent de Jesús, van aparèixer les restes d'unes antigues adoberies romanes (LLADANOSA 1954: 51-112) que més endavant relacionaria amb els conductes o cambres subterrànies que comunicaven els diferents baluards de l'antiga fortalesa de la cuirassa (LLADANOSA 2007: 325). Part d'aquelles restes han estat documentades de nou i corresponen a les galeries subterrànies amb volta catalana de l'antic col·legi de la Companyia de Jesús inaugurat el 1614. Haurem d'esperar l'any 1997 per recuperar les primeres restes arqueològiques de la cuirassa jueva. Una petita intervenció realitzada al fons d'un pati del carrer Cavallers posa al descobert part de la casa identificada anys després a la zona 4 i la connexió entre el canal de desguàs de la plaça cuirassola i la claveguera del carrer d'en Soquet (I.GIL, 1998 Memòria d'excavació inèdita)

6. Vegeu en aquest sentit les *hanukies* recuperades a la jueria del castell de Lorca. (PUJANTE, GALLARDO 2004, 177-178). Sobre la significació d'aquest marcador material també (EIROA 2016: 102-106).

7. Ariadna Nieto i Silvia Valenzuela "Muerte o conversión. Del bienestar a la hambruna en el barrio judío de la Cuirassa de Lleida (ss. XII-XIV). Minorías y transiciones en la edad media a través de la zooarqueología (S. X-XV). Granada 2019.

i rellevància que tenen les troballes realitzades a la cuirassa de Lleida. Una problemàtica reflectida en les revistes especialitzades en arqueologia medieval i en la principal revista científica sobre història y cultura dels jueus a Espanya, *Sefarad*. En totes l'escassetat d'articles sobre el llegat hispanojueu des d'una perspectiva arqueològica és aclaparadora (EIROA 2016: 89-90).

Malgrat la condició minoritària que les comunitats jueves van tenir en les ciutats medievals la seva capacitat de deixar un rastre en l'urbanisme va ser important. Són moltes les ciutats on encara es pot passejar pels carrers que havien configurat els seus calls (Girona) i es conserva la documentació (registres notarial) que permet seguir el rastre de les propietats jueves, identificant-les en el parcel·lari actual, com en el cas de Barcelona (CABALLÉ, CASTELLS 2015, p.5).

A Lleida la història de la jueria va ser ben diferent i això explica el tipus d'intervenció arqueològica realitzada. Gràcies a les excavacions sabem que una part dels albergs de la cuirassa no es van reconstruir després dels avalots del 1391 i els que van perdurar o construir de nou fins a l'expulsió de la comunitat jueva el 1492 i van ser objecte de venda i traspàs després de l'expulsió, no sembla que tinguessin una sort molt diferent. Al llarg del segle XVI-XVIII, sobre les restes d'aquella cuirassa parcialment en runes i abandonada, aniria prenent forma un barri de nova planta que tampoc arribaria fins als nostres dies. L'any 2015 la major part de les cases del barri del Seminari ja estaven enderrocades i els patis abandonats.

Una situació de degradació urbanística, dolorosa per a la ciutat fins a la inauguració del parc el 2018, però que ens va permetre actuar sobre una gran superfície de l'antiga cuirassa. Un fet poc freqüent en altres calls i jueries de la península⁸ que compensa en part el buit documental relatiu a les propietats (registres notarial) i la fractura ocorreguda entre l'ur-

banisme medieval de la jueria i la implantació del nou barri del Seminari. Per primera vegada disposem d'evidències físiques i objectives per afrontar la reconstrucció urbanística de la cuirassa i conèixer alguns aspectes de la seva història no recollits en les fonts documentals.

4. Descripció de les restes arqueològiques:

L'excavació compren dues zones ben diferenciades i separades. La primera, correspon a l'ampliació de tres sondejos positius situats al centre i sud de l'antiga cuirassa, i la segona, a l'extrem nord-oest amb importants restes encara per descobrir.

Farem una primera aproximació tenint en compte que l'estudi i inventari dels materials no està finalitzat i això pot canviar en un futur lleugerament les datacions de les quatre fases identificades a la zona 1 que van des de la conquesta cristiana de la ciutat el 1149 fins al pogrom de 1391.

4.1. Zona 1 artesanal i residencial del sud i centre de la cuirassa

Fase I: segle XII

Correspon a aquesta fase l'acció d'amortització de cinc sitges d'època andalusina que no s'han pogut relacionar amb cap altra resta de la medina. Van ser utilitzades com abocadors en un moment que potser s'hagi de relacionar amb l'inici de l'ocupació jueva durant la segona meitat de segle XII. Es troben molt disperses per tota la superfície de la zona 1 i n'hi ha de diverses mides, totes excavades en el terreny geològic. Una d'aquestes, localitzada sota la casa del pergaminer, presenta un curiosa i poc habitual solera de còdols units amb morter que cobreix tot el fons.

8. La jueria del castell de Lorca (1244-1492) amb 11 cases excavades, carrers i una sinagoga es pot considerar un cas excepcional a la península (GALLARDO, GONZÁLEZ 2006: 129-152)

Figura 3. a) Vista general del carrer d'en Soquet i el mur de contenció de la plaça Cuirassola. b) Detall del parc de la Cuirassa amb les restes integrades en la urbanització.

La major part dels materials de rebuig llançats a l'interior de les sitges són ceràmiques andalusines, safes vidrades en manganès sota coberta melada, en verd i manganès, gerres pintades i engalbades, barrejades amb d'altres que recorden els primers anys de la Lleida feudal on destaquen les safes melades amb decoracions en verd i les gerres de corda seca parcial. Un material molt interessant per entendre aquest moment de transició on resulta gairebé impossible marcar una línia clara entre allò que és veritablement andalusí del què es pot considerar produccions cristianes. Un conjunt de gran valor per caracteritzar aquest període de transició que serà objecte d'un estudi monogràfic.

Acompanyant aquestes sitges hem de parlar de les restes d'un carrer (fig.3 C1), situat a l'extrem sud del barri, que compta amb un paviment de terra piconada i una claveguera encaixada al tapàs. Aquest carrer tindrà continuïtat en la cuirassa amb lleugeres variacions i reformes.

Fase II: segle XIII

Durant aquesta fase tingué lloc la consolidació residencial de la cuirassa sense descartar que el traçat dels carrers s'hagués produït abans durant la segona meitat del segle XII dC.

Carrers:

A la zona 1 comptem amb la presència d'una sèrie de carrers que coneixem de forma de-

signal. El primer, discorria pel centre de la Cuirassa, travessant-la de sud a nord, amb un traçat sinuós que anava guanyant alçada amb trams amb una pendent del 23% i una amplada de tant sols un metre i mig. Disposava d'una claveguera esgraonada que disminuïa la velocitat de l'aigua i rebia les aigües dels baixants domèstics, patis i altres carrers secundaris. El fort pendent i la longitud del carrer feia necessari que estigués pavimentat amb còdols. Pensem que es tracta del carrer d'en Soquet (fig.4) que s'identifica com el primer, que partint del Romeu, s'endinsa a l'interior de la cuirassa. En aquest mateix carrer s'establiria el forn del barri (GRCEM. 2015: 39)

Hi ha dos carrers més que no coneixem a través de l'excavació però que estan ben esmentats en la documentació, parlem del carrer Pergaminers i del carrer de la Jueria (fig.4), l'únic vial de la cuirassa que va mantenir el seu traçat i nom en el barri del Seminari. El carrer de Pergaminers, així esmentat pels artesans que hi vivien i treballaven, arribava fins a la plaça de la cuirassola (fig.4) i travessava la zona central de la cuirassa delimitant amb el carrer d'en Soquet l'espai on s'aixecaven les cases dels esmentats artesans.

Des del carrer Jueria es podia accedir als habitatges jueus que confrontaven pel darrere amb les cases cristianes a les quals s'accedia per baix, des del carrer de la Cingleria (carrer Major). Un vial sense sortida al peu del Romeu que delimitava la plaça de la Cuirassola pel costat est.

La plaça Cuirassola era un dels llocs més importants de la jueria però per aconseguir un espai públic d'aquestes característiques en un terreny amb pendent calia construir un mur de contenció com el trobat a l'excavació. Una construcció feta amb blocs de pedra perpendicular al carrer d'en Soquet i el carrer Jueria, i que per la seva ubicació i confrontacions correspondria al límit sud de la plaça alhora que feia de tancament nord a la planta baixa d'una de les cases identificades (fig. 4, UR-1).

Unitats Residencials:

L'adaptació a la topografia de totes les construccions és evident i s'optimitzaria mitjançant un creixement en alçada. Les cases reservaven sovint la planta baixa pels obradors i la primera per les habitacions residencials. En aquesta zona hem distingit un total de 4 unitats residencials, tres situades al tram inferior del carrer d'en Soquet i una quarta, a la zona central, al costat del carrer dels Pergaminers (vegeu fig.4 UR-1/4).

UR-1. Aquest casa va ser objecte d'una excavació en tres fases, la primera el 1995, quan s'identifica la porta d'accés a la planta baixa de la casa des del carrer d'en Soquet i un mur de compartimentació interior (GIL 1997). Aquesta unitat té una planta de tendència poligonal a causa de l'espai resultant entre els carrers d'en Soquet, Jueria, CR1 i el mur de contenció de la plaça Cuirassola que fa de límit nord a la planta baixa de l'edifici. El desnivell existent entre la plaça i la porta d'accés des del carrer d'en Soquet permetria construir un primer pis al qual s'accedia a peu pla des de la plaça però no podem saber si aquest pis estava sostingut amb arcs apuntats o pilastres. De la planta baixa només podem dir que estava compartimentada en dos estances dividides per un envà. La més propera al carrer estava pavimentada amb terra i la segona amb lloses de pedra rectangulars i disposava d'un dipòsit quadrat amb revestiment hidràulic d'un metre de fondària adossat al mur de tancament sud (fig.3). En el mur que tancava l'edifici per l'oest i feia de façana al carrer d'en Soquet hi havia un baixant que travessava verticalment els blocs de la façana mitjançant un tub de cerà-

Figura 4. Planta fase II, zona 1. Segle XIII.

mica imbricat en els que desaiaguava les aigües de pluja caigudes a la teulada de la casa fins a la claveguera del carrer. Es tracta de la unitat residencial més ben coneguda i gran d'aquesta zona amb uns 200 m² de superfície.

UR-2. A l'altre costat del carrer s'aixecava un altre habitatge del que vam identificar una estança pavimentada amb terra trepitjada i restes d'una llar de foc. També tenia un baixant, en aquest cas, adossat per dins de la façana que finalitzava en una canalera de recepció que travessava el mur fins a unir-se amb la claveguera del carrer d'en Soquet. Res més podem apuntar d'una casa completament arrasada per la construcció de les cases del barri del Seminari.

UR-3. Confrontant amb la UR1 documentem un altre edifici aixecat al mateix nivell que la plaça de la Cuirassola. Només s'havia conservat la porta d'accés amb el llindar des del carrer d'en Soquet i una habitació pavimentada sobre el terreny natural. Al seu interior es va localitzar gran quantitat de guix sense cap forma concreta que devia servir per regularitzar les parets interiors.

UR-4. Al nord de les anteriors, i delimitada pel carrer d'en Soquet i el carrer Pergaminers, trobem un habitatge de grans dimensions. Conservava part de la façana que tancava l'edifici per l'oest, els fonaments de dos pilars de pedra que suportaven el primer pis i tres dipòsits excavats en la roca que tenen un recobriment hidràulic semblant als clots i calciners de les adoberies de la part baixa de la ciutat. Per tant, podríem estar davant d'un taller de pergamins.

Sabem que durant el procés d'elaboració del pergami resultava necessària la concurrència de foc i aigua. S'havia d'escalfar aigua i llençar-la sobre la pell subjectada i tensada en un bastidor on es raspava amb un ganivet especial (*lunellum*). En aquest sentit vam tenir la fortuna de localitzar una petita llar amb una base de petits còdols situada en un dels angles del taller i una claveguera construïda amb lloses verticals que travessava la planta baixa i desaiaguava al carrer d'en Soquet.

Les cròniques de l'època parlen de la importància dels pergaminers jueus i de la seva relació amb l'estudi General i el nom d'alguns d'aquests artesans dedicats a la seva fabricació.⁹ Per tant, les estructures trobades formarien part d'un dels tallers on es realitzaven els treballs necessaris per obtenir els pergamins que es venien a l'Estudi General i que utilitzaven els mateixos torsimanys jueus i copistes. (HIDALGO 2011: 755-756) encarregats de tra-

duir les obres científiques d'autors àrabs o en hebreu, com el metge jueu Abenvenist Vidal encarregat de fornir de llibres i traduccions la facultat de Medicina de l'Estudi General (FORCANO, HURTADO 2010: 147)

Relacionat amb aquest edifici també cal destacar la documentació de tres dipòsits amb un diàmetre de base de tres metres i forma tronco-cònica excavats en el subsol de la planta baixa de la casa del pergaminer (fig.5). Uns dipòsits amb el terra cobert amb lloses de pedra i argamassa de ceràmica triturada. A les parets hi havia una sèrie de petits forats en tres nivells que suportaven les lleixes d'uns prestatges que ens indiquen que estem davant d'unes estructures d'emmagatzematge destinades a un ús molt concret que potser tingui a veure amb l'ofici de pergaminer però que desconeixem en aquests moments.

Fase III: primera meitat segle XIV

Correspon a aquest moment una sèrie de canvis i reformes realitzades a la UR 1 (fig.6). Un habitatge afectat per la construcció d'un desguàs de grans dimensions mitjançant un baixant vertical excavat per darrera del mur de contenció de la plaça cuirassola que recollia les aigües fins a un canal fet amb grans blocs de pedra i coberta plana que passava per sota de la casa i desaiaguava finalment a la claveguera del carrer d'en Soquet. Paral·lel al desguàs s'alça un mur que dividí la planta baixa en dues estances, on la més propera al carrer d'en Soquet es va convertir potser en un pati obert o corral mentre que la segona continuaria sent un espai cobert i tancat de la casa. A l'espai obert o corral cal destacar la troballa de gran quantitat d'ossos i banyes de caprins enterrats en forats, testimoni potser de l'activitat d'escorxament

9. L'any 1312 Lop Rimoch i Bonafós eren dos jueus pergaminers de Lleida segons consta en un document de queixa contra aquests dos a causa d'un deute "*De nos en Ffrancesch ça Sala Batlle de Leyda per lo seynor rey saluts e bona amor fam uso saber que auem contes que en un pleyt que.s mene entre en Johan de Sessa canonge de Leyda per raho de les capellanies que.l honrat en Johan de Torrefreyta ça Benrrere sagrista de Leyda stabli en la dita eglea d'una part en Lop Rimoch Bonafós jueus pergaminers de Leyda d'altra sobre XV solidos sensals los quals lo dit en Johan diu que deuen fer a les dites capellanies los jueus damont dits*" ACL, LP_05893, pergami calaix 199. (LAMPURLANES et al 2015: 44-45; LAMPURLANES 2019: 33, nota 65)

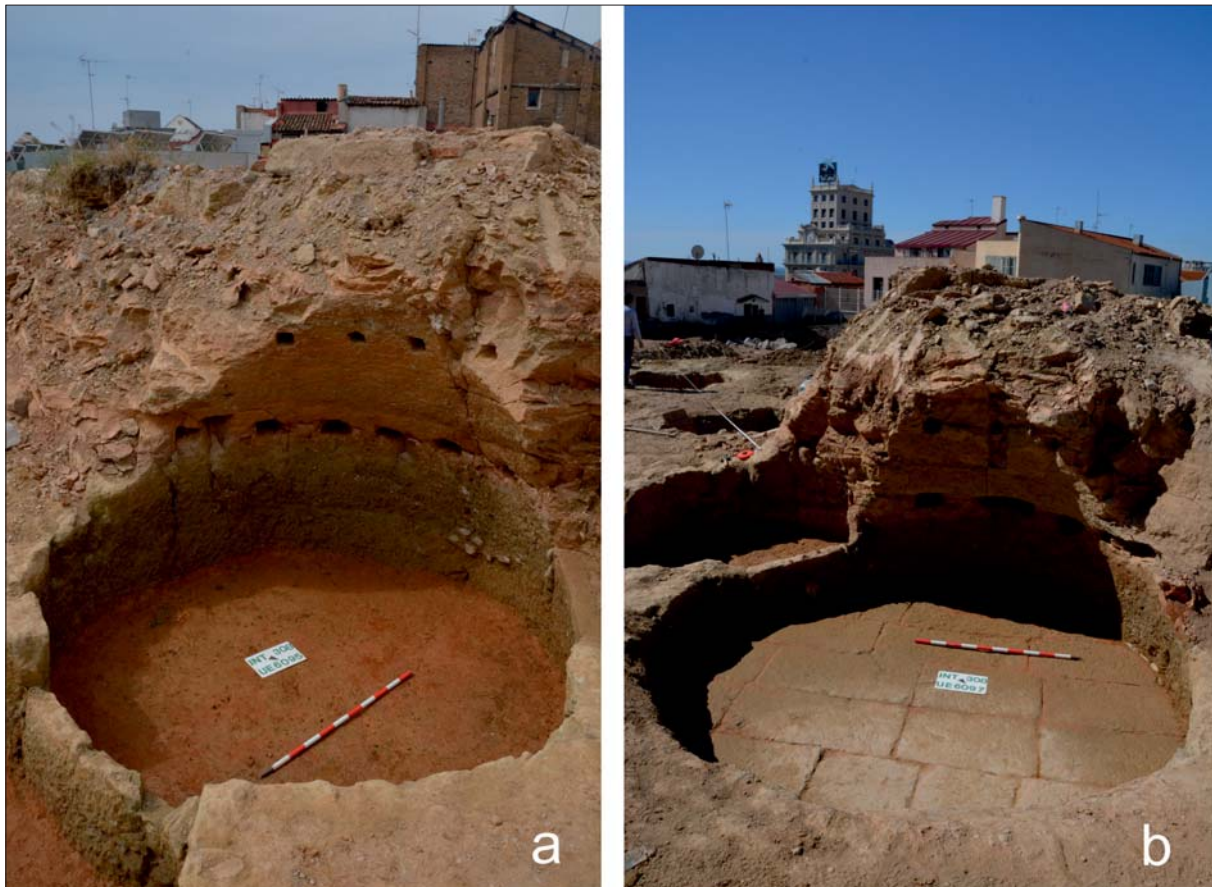

Figura 5. Vista dels magatzems subterranis de la casa del pergaminer. Zona 1.

d'animals que subministrava la carnisseria de la cuirassa i de retruc als artesans que elaboraven els pergamins. La part coberta de la casa, localitzada darrera de les façanes del carrer jueu i C1 (fig. 6), va quedar dividida en tres àmbits sense que puguem determinar la seva funcionalitat.

Fase IV: segona meitat del segle XIV - 1391

En aquesta fase es realitzaren importants canvis com l'ampliació del carrer d'en Soquet amb una nova façana al costat est que duplicaria l'amplada original del vial (fig.7). Un carrer que mantingué la claveguera anterior però que es pavimenta amb un nou terra de còdols que ens alguns llocs s'aixeca 50 cm per sobre de l'anterior.

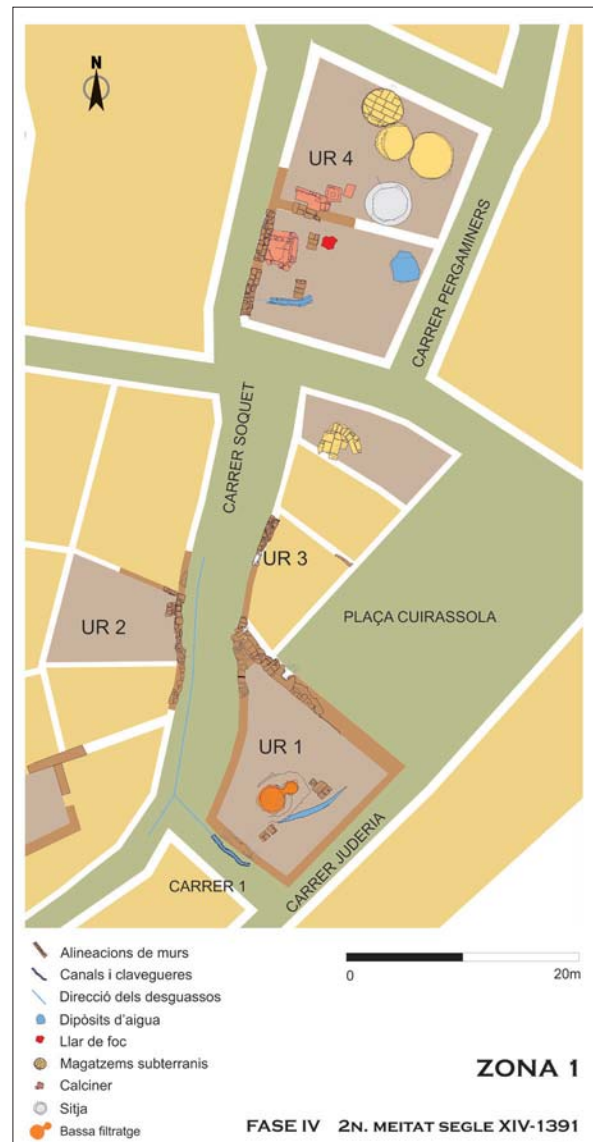
Transformació urbana que també tindria conseqüències en l'àmbit privat de la UR-1. El pati o corral queda anul·lat i la part coberta es

transforma en un taller. A l'interior d'aquesta nova estança apareix una nova estructura formada per dos retalls connectats de diferent diàmetre i fondària on hi anava a parar un petit canal d'aigua que trenca l'antic paviment de lloses. El fet que els dos retalls tinguin diferent fondària ens porta a pensar que es tractés d'una estructura de filtratge o decantació (MESQUIDA 2005: 9). Una de les hipòtesis és que formés part d'un obrador ceràmic i que en aquest indret tingués lloc alguna part del procés de tractament de les argiles malgrat que no sabem de cap jueu ceramista, una activitat que en general feien els musulmans. En aquest moment també va quedar amortitzat el dipòsit d'aigua que hi havia recolzat a la façana sud de la casa com a conseqüència dels canvis realitzats també al carrer C1.

Tant les unitats residencials com els carrers que hem descrit s'amortitzen amb rebliments que daten de finals del segle XIV. Sembla doncs

Figura 6. Planta fase III, zona 1. Primera meitat del segle XIV.

Figura 7. Planta fase IV, zona 1. Segona meitat del segle XIV-1391.

que els fets narrats per les fonts sobre l'atac a la cuirassa en 1391 tenen una clara correspondència amb el material recuperat a la seqüència arqueològica.

4.2. Sector 2 Zona residencial del nord-oest de la cuirassa

L'excavació d'aquesta zona va estar condicionada per la mateixa excepcionalitat de la troballa. Parlem de les restes d'una casa gòtica jueva incendiada durant el pogrom de 1391 sobre la qual es realitzaria una intervenció centrada

exclusivament en recuperar l'estat que oferiria la casa abans de la seva destrucció. Aquí, i a diferència de la zona 1, no s'ha completat l'excavació en superfície ni s'ha esgotat el sediment arqueològic.

Disposem de molta informació sobre la configuració de la casa abans de l'incendi, almenys de la meitat fins ara excavada, de com es va originar el foc, de les conseqüències que tindria per l'edifici i de l'estat en que va quedar aquesta zona després del pogrom. Una informació que contrasta amb les poques dades relatives a les fases anteriors i les que haurien de permetre determinar en quin moment es va construir

la casa i quan es van realitzar les reformes al seu interior.

Els carrers:

A la zona nord-oest de la cuirassa hem identificat tres carrers. El primer (fig9, C2), el més ben documentat i conegut a partir d'ara com el carrer de baix,¹⁰ el segon, corresponent a un tram de l'antic carrer Reial¹¹ (fig. 9), i el tercer, paral·lel al primer, i conegut a partir d'ara com el carrer de dalt (vegeu fig. 9, C3). Tant el de baix com el de dalt s'unien perpendicularment al carrer Reial i els tres delimitaven l'illa residencial on s'aixecava la casa del pogrom (fig.9, UR-6). Tots tenien un fort pendent i una amplada similar de 3,5 metres però cap havia conservat el paviment original degut a la seva continuïtat com espais de circulació del barri del Seminari. Malgrat aquesta reutilització s'han pogut reconèixer trams de les clavegueres originals, baixants, un portal intern i les façanes i portes d'entrada a dues unitats residencials més que se sumen a la casa del pogrom.

Desconeixem el moment d'implantació d'aquesta trama urbana però el més probable és que tingués lloc immediatament després de la conquesta cristiana de la ciutat el 1149. Recordem que la cuirassa, com a lloc de residència de la comunitat jueva de Lleida (*cuirassa iudeorum*), és esmentada en la documentació des del 1180.

Carrer de baix: C2

Per evacuar les aigües residuals i pluvials calia clavegueres amb una gran capacitat de drenatge que evitessin que els costeruts carrers es convertissin en torrents els dies de fortes pre-

cipitacions. Per aconseguir-ho es va construir una claveguera amb grans blocs rectangulars de pedra sorrenca que delimitaven un canal de 40 cm d'amplada i 80 cm d'alçada on es connectaven els desguassos domèstics que recollien l'aigua dels baixants verticals imbricats en els murs de les façanes. La claveguera, amb pendent cap a l'est, s'unia finalment a la del carrer Reial, que desaguava en direcció sud les aigües de tota aquesta zona fins a l'exterior de la cuirassa, al Romeu (actual carrer Cavallers).

A la façana nord del carrer s'hi obrien dos accessos a una casa confrontant amb la del pogrom (fig.9, UR.1). Eren portes amb lllindar, graó de sortida i brancals amb l'encaix de la polleguera. I un metres més avall, en la part més plana del carrer, s'obria la porta d'entrada a la planta baixa de la casa del pogrom (fig.9, UR2). L'existència dels baixants que es connecten pel sud a la claveguera central ens parlen d'altres cases d'una zona intensament construïda entre els segles XIII-XIV. Tots els nivells que cobrien les portes d'entrada són coetanis als que provocaren la destrucció de la casa del pogrom i demostren la intensitat i extensió dels efectes que la revolta del 1391 ocasionaren en el patrimoni immobiliari dels jueus que vivien en aquesta zona.

Carrer Reial

Es tracta d'un dels carrers més importants d'aquesta zona que es dirigia en direcció nord cap a la porta de Sant Andreu oberta en la cuirassa andalusina i en direcció sud, cap al carrer Romeu (Cavallers). L'amplada era semblant al de baix, amb uns 3,5 metres i un fort pendent que compensava el desnivell existent entre els carrers de baix i de dalt durant els 18 metres

10. Potser un dels carrers que anaven a parar a la plaça de la Cadena, actual tram superior del carrer Cavallers. (GRCEM 2015: 63)

11. Un carrer que travessava de sud a nord el barri jueu i es dirigia a la porta de Sant Andreu oberta a la cuirassa andalusina. Potser el citat en els capbreus de 1382 com "*carrer que munta a la cuirassa*" (LLADANOSA 2007: 309) que s'ha identificat erròniament amb el carrer Sant Cristòfol (BOLOS 2008: 240; ENJUANES, ROCA 2016: 87) sorgit arran de la implantació del barri del Seminari. El carrer reial era el segon carrer d'entrada a la cuirassa pujant pel peu del Romeu, després del Soquet, uns metres més amunt d'on avui s'obra l'accés al carrer Sant Cristòfol des del carrer Cavallers.

de traçat que recorrien per davant de la façana est de la casa del pogrom. De tal manera que en girar a l'esquerra, cap al carrer de dalt, s'hauria assolit el nivell d'entrada al primer pis de la casa. Davant d'aquesta cruïlla, i a l'altre costat del carrer, les restes d'un llindar permeten identificar una nova unitat residencial (fig.9, UR-7).

Un tram del carrer Reial, que amb petits canvis i desplaçaments de façana, s'havia mantingut fins a l'actualitat com a part del carrer del Dolors. Res sabem sobre el sistema de drenatge medieval cobert per la claveguera contemporània però devia ser un dels drenatges principals de la zona al qual anaven a parar les aigües dels carrers adjacents.

Un dels elements més significatius d'aquest carrer és que estava tancat per un portal intern identificat gràcies a les restes d'un llindar i un brancal amb el forat d'encaix de la polleguera. Una porta aixecada al mig del carrer Reial davant de la cruïlla amb el carrer de baix que en moments d'instabilitat permetria replegar la població jueva,¹² reforçant la seguretat interior i sumant-se als portals exteriors que tancaven les jueries.

Carrer de dalt: C3

Cal recordar que els carrers d'aquesta zona de la cuirassa jueva es van mantenir com espais de circulació, amb petits canvis i desplaçaments de façana fins a època moderna. Aquest és el cas del carrer de dalt, no identificat arqueològicament però que gràcies a les restes de la façana, celler i el trull d'una casa del segle XVIII del barri del Seminari, llavors tram final del carrer dels Dolor, podem restituir amb facilitat. Aquest era el carrer on s'aixecava la façana

nord i s'obria la porta d'entrada al primer pis de la casa del pogrom.

Fase I: La primera casa jueva...? Segle XII

L'únic lloc on vam aixecar els paviments de terra batuda de la casa del pogrom va ser a l'habitació central del celler-magatzem. Aquí, i en un excel·lent estat de conservació, hi havia un pati de 3 x 5 metres pavimentat amb grans lloses de pedra sorrenca i andana perimetral (fig. 8). Un element que potser s'hagi de relacionar amb una alineació que s'intueix sota el terra enfonsat d'una altra de les habitacions de la casa. Restes d'un possible mur amb una orientació semblant al pati que podria correspondre al tancament oest d'aquesta primera unitat residencial.¹³

Cal destacar la recuperació d'algunes evidències interessants, com les restes d'una gran tenalla localitzada sota la claveguera del carrer de baix i uns nivells amb materials andalusins. No s'han pogut relacionar amb cap de les estructures esmentades però demostren l'existència de fases anteriors de la medina *Larida* sota la casa del pogrom.

Malgrat tot resulta impossible determinar en aquests moments si estem davant les restes d'una casa andalusina o davant de la primera unitat residencial jueva construïda després de la conquesta el 1149 a l'interior de l'illa definida pels carrers de la cuirassa.

Fase II: configuració de la casa gòtica del pogrom. Segle XIII

Sobre les restes d'aquell primer edifici amb pati s'aixecaria durant el segle XIII la casa gòtica del

12. En relació a l'existència de portals interns als calls jueus es interessant la consulta que uns jueus fan a *Salomó Ben Adret* (Feliu 2003: 59, II: 134) preguntant-li si és possible impugnar els acords pels quals s'ha decidit obrir una porta al mig d'un passatge del call deixant a banda i banda població israelita, amb tot els problemes que això comporta.

13. El fet que les orientacions del pati i el tancament no segueixin ni s'adaptin a les alineacions dels carrers no és pot considerar indicatiu de res. La distribució dels murs interiors de la casa del pogrom i la crugia central tampoc s'adaptin a les alineacions marcades pels carrers i les façanes (vegeu fig. Planta Fase II zona 13). El pati enllosat i andana tampoc seria un element arquitectònic exclusiu de les cases andalusines i pot aparèixer en àmbits residencials d'època cristiana anteriors a la meitat de segle XIV a la part baixa de la ciutat (INT-86 Carrer Anselm Clavé).

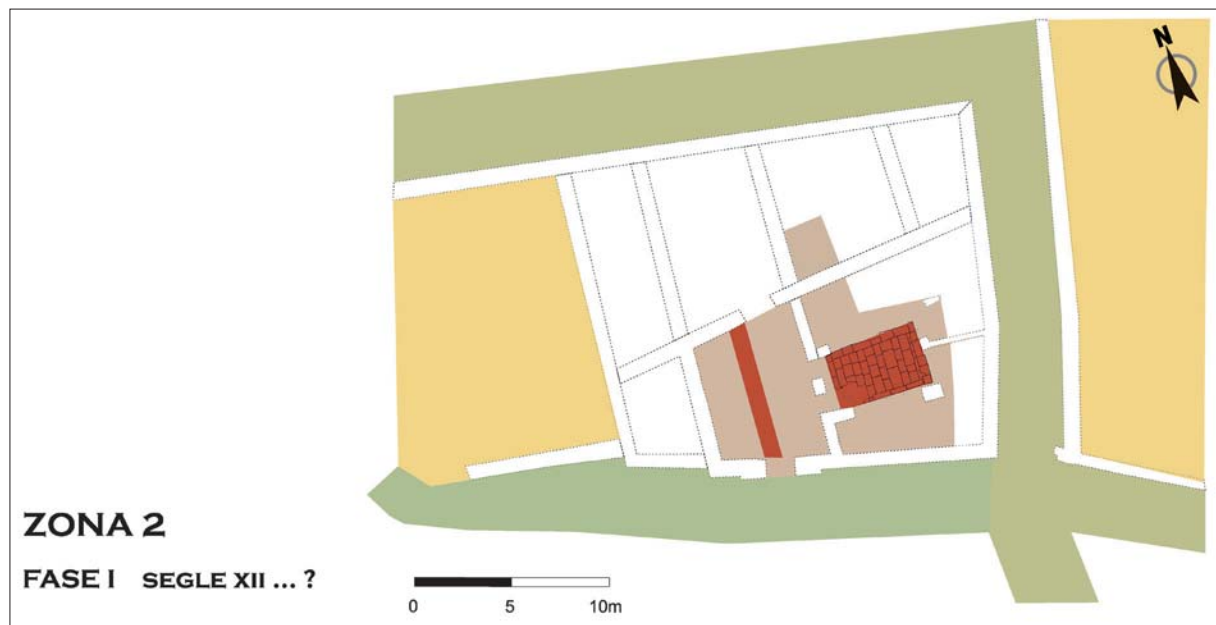

Figura 8. Planta fase I, zona 2. Segle XII.

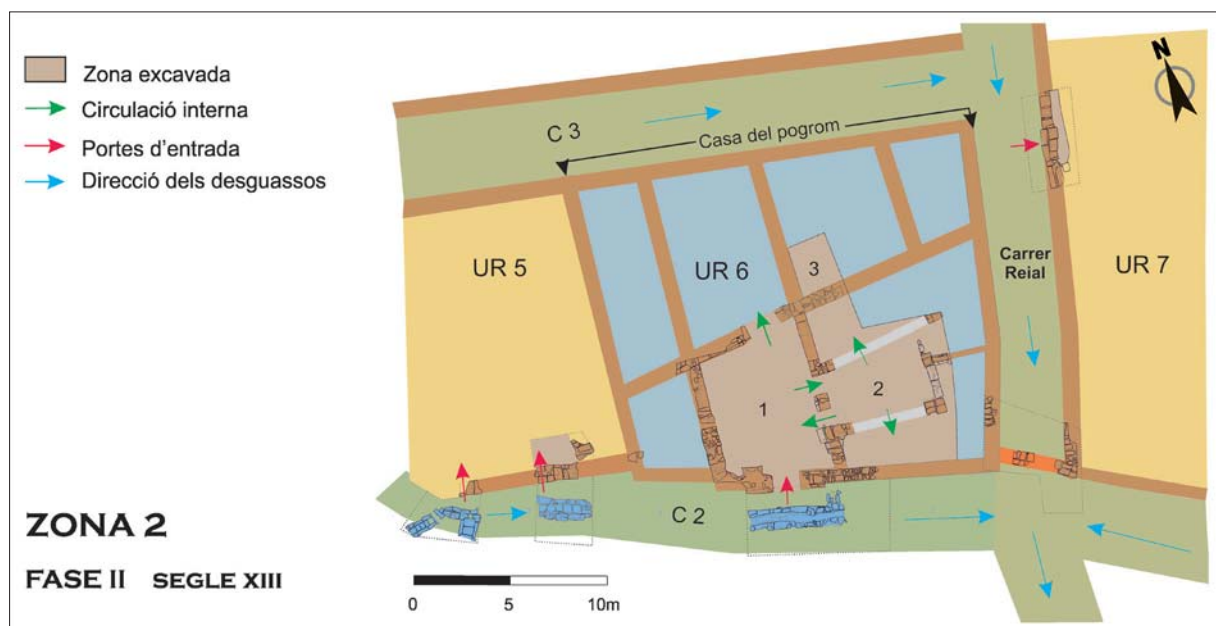

Figura 9. Planta fase II, zona 2. Segle XIII.

pogrom anomenada així en record als fets que provocaren el seu final. Un edifici envoltat per tres carrers i residència d'una família important de la comunitat jueva, com ho demostra la seva arquitectura i l'aixovar trobat al seu interior.

Dels 350 m² de planta que podia ocupar l'edifici (fig. 9, taca blava) s'han excavat uns 150 m² corresponents a la superfície de dos patis i

un gran magatzem. Suposem que la resta hauria acollit fins a quatre estances cobertes.

Els constructors de la casa van aprofitar el desnivell existent entre dos carrers per aixecar un edifici de dues plantes. De tal manera que des del carrer de baix s'accedia a peu pla a la planta baixa i des del carrer de dalt al primer pis on hi haurien les habitacions residencials.

A través de la porta oberta al carrer de baix s'entrava al primer dels patis (fig. 9, àmbit 1). Un espai obert de 45 m² que funcionava com un vestíbul. Un cop a dins, en la paret que tancava el pati pel costat est, hi havia una obertura dividida en dos passos mitjançant una columna per on s'accedia al celler-magatzem (fig. 9, àmbit 2). Un espai diàfan de 70 m², sense tàbics i sostingut per arcs apuntats d'una llum de 5,4 metres que suportaven les bigues del pis superior, ideal per acollir un magatzem o realitzar l'activitat econòmica a la què es dedicava el propietari de la casa. Al nord, un gruixut mur de pedra tancava el pati i s'estenia al llarg de tot l'edifici funcionant com una autèntica crugia que dividia en dues parts molt ben diferenciades la casa. En aquest mur hi havia una porta de 1,6 m. de llum a través de la qual s'accedia a la resta d'estances cobertes de la planta baixa.

Darrera del mur de divisió hi havia les restes d'un paviment aixecat uns 60 cm en relació al del pati i el magatzem (fig. 9, àmbit 3). Malgrat que resulta agosarat plantejar ara la funcionalitat d'aquest espai, en la reconstrucció 3D de la casa, aquest canvi de nivell ens permet ubicar un tram recte d'escales que solucionaria, des d'un segon pati obert, la circulació interna entre els dos pisos.

L'edifici va combinar diferents materials i tècniques constructives. Murs gruixuts, com la crugia central, amb parament doble de blocs de pedra units amb morter i encaixats amb còdols de riu, i altres, com el mur de divisió entre el pati i el magatzem, aixecat amb trams de tapia encofrada reforçades entre elements verticals de pedra, com la pilastra adossada a la crugia central i els estreps d'on arrencaven els arcs del celler.

La gran quantitat de tapies caigudes sobre el magatzem ens diuen que les parets del primer pis també estaven fetes amb fang encofrat, però en aquests cas i per reduir el pes, reforçades entre bigues de fusta horitzontals i verticals (fig. 10 b)

També cal destacar la recuperació de tovots rectangulars units i arrebossats amb morter per les dues cares que s'utilitzarien en el forjat o els tàbics que dividien les habitacions del primer pis i els blocs quadrats de pedra traves-

sats per tubs de ceràmica vidrada que conduïen les aigües de la teulada al clavegueram públic. Altres elements curiosos són els tambors cilíndrics, com els utilitzats en la construcció de la columna que dividia en dos l'obertura que comunicava el pati amb el magatzem i els blocs en forma de T dels brancals de la porta d'accés al pati, tots ells arrebossats amb guix.

Malgrat que afrontem l'estudi de la casa amb la meitat de la seva superfície excavada no hem renunciat a una proposta d'aixecament i reconstrucció virtual en 3D. Una vista (fig. 10 a) presa des del sud-oest, permet fer-nos una idea de la volumetria arquitectònica i el seu encaix entre els carrers. Un edifici amb uns 260 m² construïts en planta baixa i primer pis (540 m² d'espai residencial cobert) i uns 90 m² a cel obert repartits entre els dos patis. Una captura realitzada des de l'interior del pati d'entrada permet veure com foren utilitzats els materials constructius recuperats (fig.10 b).

Fase III: configuració de la casa gòtica abans del pogrom. 2n. meitat del segle XIV

Cap a mitjan de segle XIV el pati obert d'entrada a la casa es divideix en dues habitacions independents (fig. 11, àmbits 1a i 1b) mitjançant un mur de tovots quadrats units amb morter de calç que també suportava les bigues d'un nou pis. S'augmenta doncs la superfície residencial coberta de la casa en uns 90 m². A partir d'ara, la circulació entre les dues habitacions es realitzarà a través del magatzem, vinculant els passos que hi havia a banda i banda de la columna central amb cadascuna de les noves habitacions. Ara, per arribar a la porta d'accés oberta en la crugia central calia fer-ho forçosament a través del magatzem i des d'allí dirigir-se a la segona de les habitacions amb que s'havia dividit el pati.

A l'interior del magatzem també es van realitzar importants obres de compartimentació. El que havia estat un espai diàfan es divideix, mitjançant el tapiat de la llum de les arcades, en tres habitacions rectangulars independents d'uns 20 m² cadascuna (fig. 11, àmbits 2a, 2b i 2c).

Cal destacar les diverses toves quadrades que van trobar recolzades contra un dels tà-

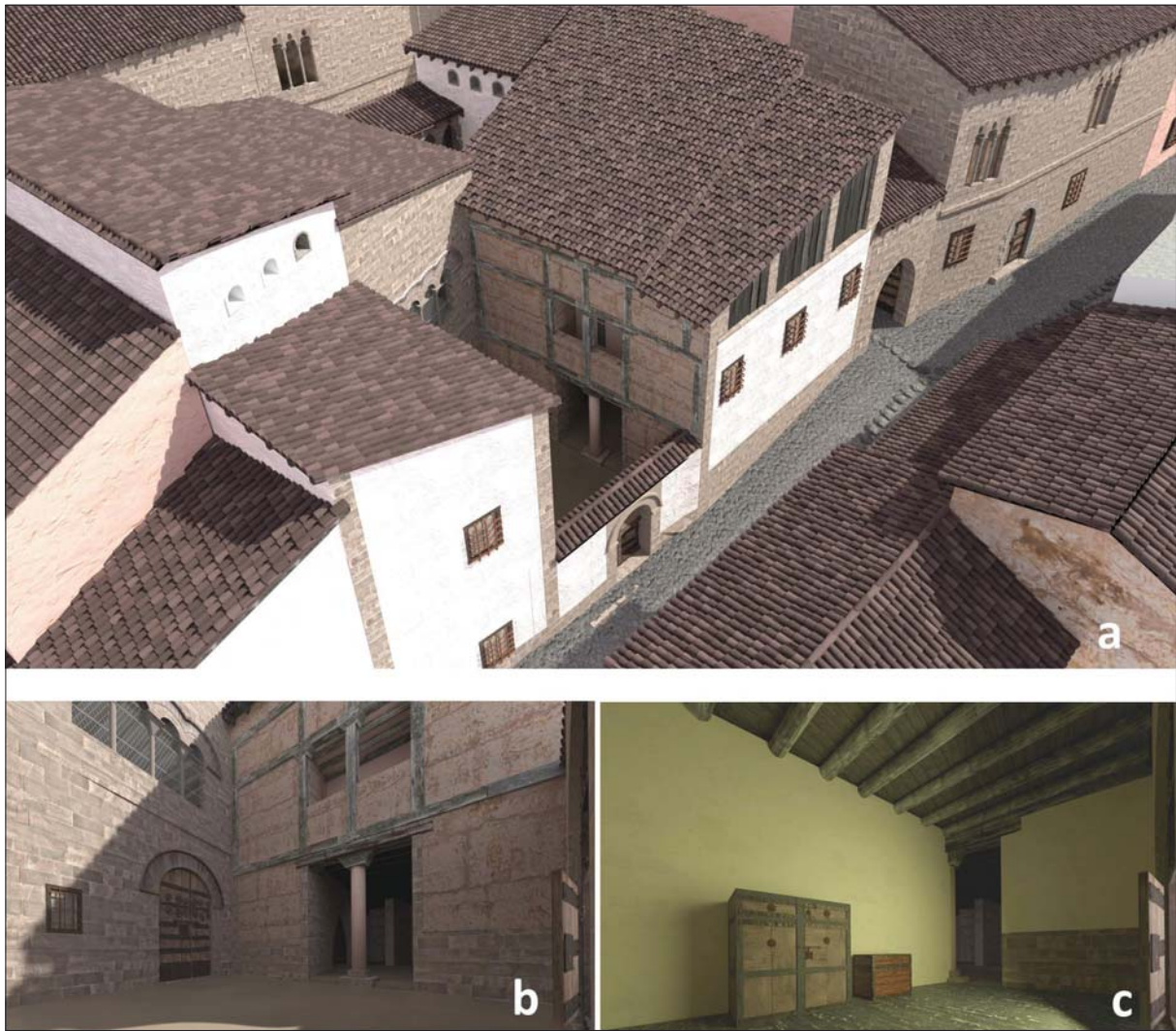

Figura 10. Reconstrucció en 3D de la casa del pogrom i detall del pati. Zona 2, fase II. Segle XIII.

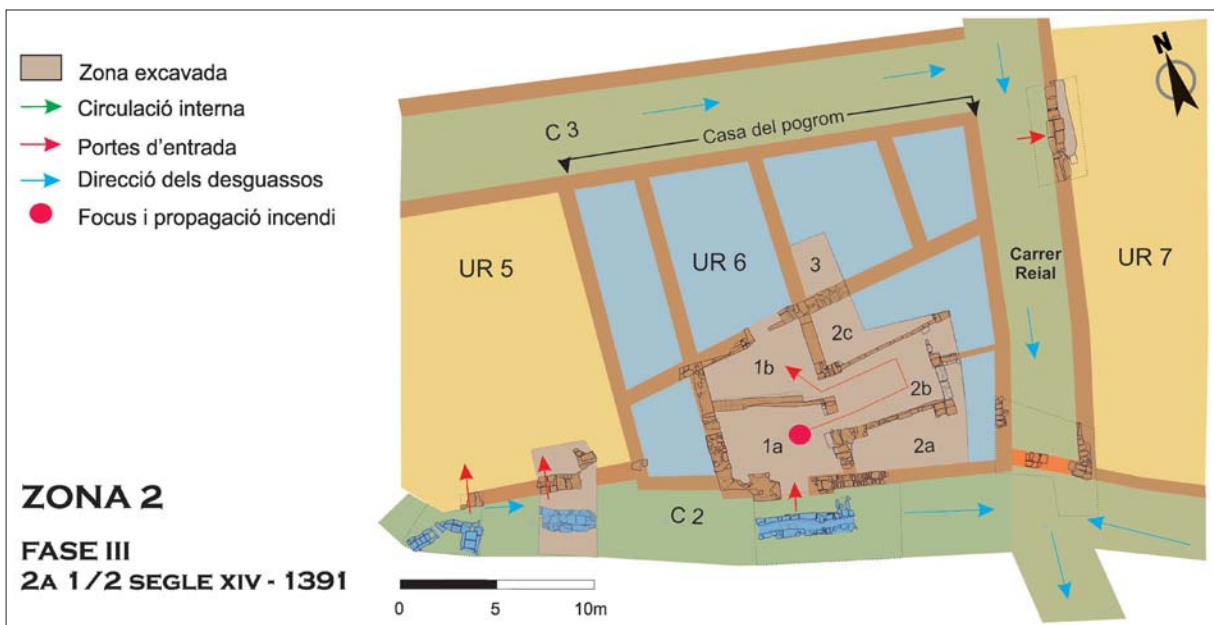

Figura 11. Planta fase III, zona 2. Segona meitat del segle XIV.

bics de separació, idèntiques a les utilitzades per construir el mur de divisió del pati. Una acumulació de materials constructius sobrants o preparats per a noves reformes guardats a l'interior del magatzem. Qui sap si testimonis de la proximitat temporal entre aquesta darrera reforma i la destrucció de la casa el 1391.

Aquest era l'aspecte que tenia la casa abans de l'incendi. Un fet que no va ser accidental ni fortuït sinó intencionat i relacionat amb els fets ocorreguts el 13 d'agost de 1391. Ens basem amb dues evidències concloents, la datació dels materials continguts al seu interior i al fet que no es tornés a utilitzar malgrat que bona part de la estructura de la casa es va mantenir dempeus.

5. Com va ser l'incendi

Un fet sobtat com és l'incendi d'una casa genera un tipus de registre arqueològic, que d'haver-se preservat intacte, esdevé un veritable tresor documental on llegir i identificar les pistes per reconstruir el que va passar. I això és el que ens vam trobar a l'interior de la casa del pogrom.

Sabem que l'incendi va començar a l'interior de l'habitació 1a (fig. 11, 1a) que hi havia darrera de la porta oberta al carrer de baix. La localització del vial, fora de la protecció del portal intern aixecat al carrer Reial, potser va facilitar l'acció dels assaltants cristians, que a través de la porta llençarien l'espurna que va iniciar el foc.

En el moment de l'atac l'habitació estava plena de materials inflamables, pavimentada amb una tarima de fusta coberta d'estores de palma, mobles i abundants peces de roba. La temperatura assolida a l'interior va ser tant alta que va coure les toves d'argila del mur que dividia el pati en dos habitacions.

El foc es va estendre ràpidament cap a l'habitació central del magatzem de la casa (fig.11,

2b) a través d'aquella obertura sense portes dividida per la columna central, i finalment, però amb una intensitat menor, fins a l'interior de l'habitació 1b (fig. 11, vegeu recorregut del foc).

En les dues primeres habitacions l'incendi va provocar danys estructurals interns a l'edifici, les bigues no van aguantar i els forjats del primer pis van caure cobrint els objectes i el mobiliari de la planta baixa i arrossegant els que hi havia al primer pis. A la tercera de les habitacions afectades es van cremar alguns mobles localitzats en els angles, al costat de la porta, com ho demostra la concentració de carbons caiguts *in-situ* sobre el terra però no es van produir danys de rellevància ni es van coure les toves del mur de divisió.

La gran quantitat d'aixovar recuperat a l'interior de les dues habitacions amb afectació estructural (1a i 2b) demostren que l'edifici no va ser saquejat i potser siguin el testimoni de l'odi i la rancúnia d'uns cristians, que al crit de "*mort o conversió*", van fer fora als jueus que hi vivien i immediatament després van calar foc a la casa.

Durant el temps que el foc va estar actiu a l'interior de l'habitació on va començar el foc les flames van consumir el mobiliari, l'aixovar i va fer caure el revestiment de les parets i el forjat del primer pis, generant un sediment heterogeni de 60 cm de gruix sobre el paviment. En els primers 40 cm. hi havia una alta concentració de fustes carbonitzades que havien caigut enceses sobre capes d'argila que es van coure generant diverses superfícies de color vermell intens, talment com havia passat amb la paret de toves. El foc que cremava aquestes fustes s'apagava ràpidament per la caiguda d'altres materials a sobre evitant que la combustió les reduís a cendra i preservant-les en un estat òptim per al seu estudi i identificació taxonòmica.¹⁴

El foc que cremava a l'interior va ser finalment extingit per la caiguda del forjat que su-

14. Esperem iniciar l'estudi d'aquestes fustes carbonitzades identificant els taxons que permetin reconèixer els tipus de fusta i determinar quines van ser les utilitzades en el mobiliari d'aquelles que formarien part de l'estructura de l'edifici (bigues) o paviments (tarima).

Figura 12. a) Vista general de l'excavació de la zona 2 un cop finalitzada la intervenció. Al fons, el castell de Gardeny; en segon terme, el cimbori de l'església del Roser (avui parador del Roser) i, en primer terme, les restes de la casa del pogrom. b) Vista aèria de la part excavada de la casa del pogrom i el carrer de Baix.

portava el pis superior. Un fet que va generar un sediment argilós de 30 cm de gruix on es troben restes dels tàbics del primer pis caiguts sobre els objectes que el mateix esfondrament arrossegà (fig.13).

Malgrat que a l'habitació central del magatzem hi havia menys materials inflamables (absència de tarima de fusta) el foc també va afectar l'estructura interna l'edifici. Es tornen a identificar diferents capes d'argila formades per la descomposició de les tapies sobre les que

Figura 13. Vista dels fragments de tenalla decorada almohade esclafada per un fragment d'envà.

cauen les bigues carbonitzades del primer pis. Un foc intens que no es va estendre cap a les altres habitacions del magatzem gràcies als tàbics que cegaven la llum de les arcades i dividien l'espai en tres habitacions (fig. 14).

Figura 14. Restes de l'incendi a l'habitació central. Observeu en primer terme l'envà de l'arc que va evitar la propagació del foc cap l'habitació 2c i el sediment que la cobria, completament diferent, amb diversos blocs de pedra en forma de T, llençats per les persones que van desmuntar l'edifici.

6. Després de l'incendi.....

Mentre que l'incendi havia provocat danys, esfondraments i acumulacions en les dues habitacions abans esmentades la resta de l'edifici es va mantenir dempeus. Hagués estat possible la seva reconstrucció però ningú, ni molt menys els seus propietaris, que haurien patit les conseqüències del pogrom, tornarien a la casa.

Després del pogrom l'edifici queda abandonat i comença la recuperació dels materials utilitzats en la seva construcció. Una acció realitzada durant un curt període de temps i de forma sistemàtica com ho demostra la homogeneïtat de sediment generat i la datació dels materials associats.

Desmuntar un edifici d'aquestes característiques va generar una gran quantitat de materials sobrants com argiles, arrebossats, morter, grava, fragments de tapia i blocs de pedra de formes irregulars que es barregen per acció humana amb petits fragments de carbó que són l'últim testimoni de l'incendi patit per la casa. Un sediment homogeni malgrat la heterogeneïtat dels seus components, clarament diferenciable del produït fortuïtament durant les hores del foc, que acabaria llençant, ara si, i de forma intencionada, sobre les restes d'aquell incendi (habitacions 1a i 2b) i el paviment de les habitacions (1b, 2a i 2c), assolint en alguns punts gruixos de fins a dos metres, especialment quan ens apropem a la banda nord de l'edifici.

7. Com arribarien fins als nostres dies les restes d'aquella casa...

Finalitzada la recuperació dels materials constructius de l'edifici part de les façanes es convertiren en les tapias que contindrien la runa generada per l'enderroc. Els carrers es van mantenir com espais de circulació però amb

el pas dels anys les tapias van desaparèixer fins que el lloc es transforma en un vessant obert entre el carrer de dalt i de baix on s'acumulen infinitat de fines capes estèrils d'argila i sorra arrossegades per la pluja.

Finalment, quan al segle XVIII té lloc la recuperació residencial i urbanística d'aquesta zona, el pendent es transforma en quatre terrasses estretes de 4 metres d'amplada en direcció est-oest. Sobre aquestes plataformes es construeixen petites cases de tapia amb sortida al nou carrer dels Dolors on viuran els pagesos i jornalers que repoblen el nou barri del Seminari. Unes cases recolzades directament sobre els sediments pluvials i sense fonaments que mantenen intactes les restes de la casa del pogrom i l'aixovar contingut a l'interior de les seves estances.

La gran quantitat d'objectes acumulats a l'habitació on va començar el foc ha permès recuperar un aixovar¹⁵ amb peces de funcionalitat, procedència i materials molt diversos poc freqüents en contextos arqueològics d'abandó i construcció. Uns bens mobles que són el reflex de la vida quotidiana d'una família jueva en un moment determinat, de la seva posició social i econòmica (vaixela, armament, roba, sivelles, eines, etc), de la decoració interior de les habitacions (tarimes de fusta, catifes, mobiliari, il·luminació, etc) i de la seva pertinença a una comunitat religiosa com ho demostren les llums rituals (*hanukkies*). Unes restes materials en estudi i restauració que esperem publicar en un futur immediat.

8. Què va passar entre el pogrom 1391 i l'expulsió del jueus el 1492

Des del punt de vista arqueològic l'absència de nivells i construccions del segle XV es evident, almenys, en dues de les zones excavades (la casa del pogrom i el carrer d'en Soquet). No es tracta d'un registre moble i immoble perdut, conseqüència d'afectacions posteriors

15. Uns materials en estudi i procés de restauració al SCT Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Lleida UDL. Volem agrair a la Carme Prats i la Maria Trigo l'ajuda i assessorament durant l'extracció, la custòdia, estudi i restauració final d'aquests excepcionals peces.

tant freqüents en arqueologia urbana. Per tant, demostra que les propietats dels jueus morts i conversos afectades pels avalots, no solsament no es reconstruïren sinó que l'espai ocupat per aquestes no tornaria a edificar-se fins al segle XVIII, malgrat que els carrers de la cuirassa es van mantenir com a llocs de pas.

Fins i tot el registre numismàtic recuperat en les excavacions es pot considerar un reflex del que va passar a la cuirassa, on cap de les monedes reials (diners de billó i croats) i locals (pugeses incuses), fou encunyada després del pogrom de 1391.

Pel que fa a la documentació del segle XV queda clar que la recuperació de l'aljama jueva (comunitat, representants i òrgans de govern) va ser una realitat malgrat la dràstica reducció dels seus membres. Un fet que no s'ha de confondre amb la reconstrucció de la cuirassa com a espai residencial.

Les fonts documentals ens ofereixen un panorama semblant, però no exempt de contradiccions, al detectat en les excavacions arqueològiques. En general podríem dir que la recuperació de la cuirassa, com espai residencial i urbà, no hauria complert mai les expectatives que hi posarem reis, consell i la mateixa església, i els jueus viurien majoritàriament dispersos per la ciutat. Els capítols de redreç de Martí I (1400 i 1408) en són un exemple (CASAS 1992: 383-385). Destacaríem la nota del 25 de juny de 1400 del rei Martí I (ALAYA 2015: 175, doc.448) pel valor descriptiu sobre l'estat de la cuirassa. El rei disposa al Consell de la ciutat que es restaurin les cases enderrocades de la cuirassa i es tornin al seus propietaris, doncs les males condicions en que ha quedat el barri jueu, provoca que visquin dispersos per la ciutat. Passarien

molts anys i la situació no sembla que canviés massa. El 9 d'abril de 1435 (AYALA 2015: 189, doc. 484) el Consell General ordena que cap jueu pugui viure fora dels límits de la cuirassa i l'any següent, l'11 d'abril de 1436 (AYALA 2015: 189-190, doc. 487) el mateix Consell ratifica les disposicions de l'inquisidor general de Saragossa dient que moros i jueus han de viure en el seu propi barri. La veritat és que cap d'aquestes disposicions van ser ateses com sembla demostrar la reclamació feta per Mossèn Galceran el 14 de maig de 1470 (AYALA 2015: 192, doc. 495) quan exposa al Consell General que el jueus incomplien les ordenances de 1436 ja que continuaven en les seves botigues i cases fora dels límits de la cuirassa.

Hem d'imaginar-nos al segle XV una comunitat jueva força reduïda, amb algun dels seus membres vivint i compartint la cuirassa amb els cristians¹⁶ però amb una gran majoria dels seus membres dispersos per la ciutat, identificats per la rodella (SESMA 1998: 82-83; CASAS 1992: 390) i recelosos de tornar a viure agrupats en un barri on potser van mantenir tallers i llocs de proveïment per a la seva comunitat. Durant la darrera centúria, marcada pels conflictes, els recels i la por, destacarem personatges de rellevància científica coneguts arreu, com *Cresques Abnarrabí*, oftalmòleg que va operar de cataractes al rei Joan II i el físic i astròleg Abraham de Lleida.

En el fogatge de 1491, dels 749 focs contribuents de Lleida 38 eren jueus, un 5% de la població (BERTRAN 1980: 149, quadre I). Segurament la llar i residència de les famílies jueves que un any després, el divendres 20 de juliol de 1492, abandonen forçosament la ciutat en quatre barques riu avall.¹⁷

16. Per entendre com podien haver quedat els albergs i les propietats jueves de la cuirassa després del pogrom del 1391 resulta molt interessant el buidat dels capbreus del segle XV, amb jueus i cristians amb rendes i propietats a l'antic barri jueu que en tots cas serien contradictòries amb l'aspecte d'abandó que l'arqueologia i les fonts esmentades semblen transmetre. Notes recollides en l'estudi-projecte (GRECM 2015: 58-84)

17. "Divendres a XX de juliol any MCCCCLXXXII a les dos ores après mig jorn los juheus tots homes e dones e infants grans e xichs, sens romandren negú, se embarquaren en quatre barques e alguns dels se'n anaren per terra e ab dites barques per lo riu avall ab tots lurs béns mobles sens restar-ne negú. E après la partida dels dits juheus de la ciutat en diverses jornades axi de Aragó com de altres parts a grans flotes ha passat gran nombre de juheus los quals se'n anaren e buydaren la terra servant lo edicte la magestat Real féu publicar lo primer dia de maig de dit any bandegant aquells" BNE, Llibre de notes antigues per memòria, MSS. 18496, f.63r.

9. Una memòria esborrada. El nou barri del Seminari (segle XVII-XX)

Al segle XVI aquesta zona era un dels llocs més despoblats i abandonats de la ciutat. La seva recuperació residencial i urbanística no tindria lloc fins a l'arribada dels ordes religiosos, que s'iniciaria tímidament amb la construcció del convent de Jesús 1603 (LLADANOSA 2007: 330) i continuaria amb força, a la centúria següent, amb l'establiment de pagesos i jornal·lers¹⁸ que repoblen el barri amb petites cases de tapia,¹⁹ la construcció de l'Oratori dels Dolors el 1737 (LLADANOSA 2007: 316) i l'establiment del Seminari Conciliar el 1778 entre els murs de l'antic convent jesuïta.

Un barri de nova planta que amb el pas dels anys esborraria els trets físics de l'antiga cuirassa. Només el carrer jueu va mantenir el traçat i el seu nom en el parcel·lari actual recordant-nos el passat jueu d'aquesta zona. Altres, com el tram de l'antic carrer reial i el de dalt, que rodejaven les restes de la casa del pogrom, van quedar incorporats en el tram final del nou carrer dels Dolors. Amb els pas dels anys, però sobretot arran de la inauguració del vell Seminari 1778, la resta de carrers de l'antiga cuirassa van substituir-se per altres de nous que s'obren al carrer cavallers (Sant Cristòfol, Dolors, Maranyosa i Companyia). El carrer de baix de la cuirassa, origen potser de l'actual carrer Maranyosa, no existia el 1865, quan Fontserè aixeca el plànol geomètric de la ciutat (BARRUFET, et al. 2017: 74, fig.4), i havia estat ocupat per la construcció de noves cases.

Malgrat que trasllat del Seminari al nou edifici de la Rambla d'Aragó el 1895 va ser un cop dur pel barri aquest tornaria a viure moments de recuperació amb l'enderroc del vell Col·legi de la Companyia de Jesús el 1949 i la construcció dels blocs de la plaça del Seminari. Però a finals de segle XX moltes de les famílies que

hi vivien ja havien abandonat el lloc que es va omplint de cases buides comprades i enderrocades per l'ajuntament. L'any 2015, el barri del Seminari era una autèntica zona zero al bell mig del centre històric, una situació semblant a la que devia oferir l'antiga cuirassa durant tot el segle XVI.

10. Una memòria recuperada. El nou parc de la cuirassa

Finalment el setembre de 2018 s'inaugurava el nou parc de la cuirassa. Un espai urbanitzat on el sistema de passarel·les dissenyat per facilitar la circulació s'ha convertit en el suport de les imatges i textos que en cinc idiomes, incloent l'hebreu, expliquen les restes trobades. A més, uns codis QR permeten l'accés a uns àudios on personatges que van viure a la cuirassa expliquen en primera persona aspectes de la vida i costums dels jueus (el forn, la carnisseria, el *micvé*, la sinagoga, la fabricació dels pergamins, el pogrom del 1391 i l'expulsió del 1492).

També s'han integrat les restes del carrer d'en Soquet, el mur de contenció de la plaça de la cuirassola i els magatzems subterranis de la casa del pergaminer. En canvi, la part de la casa del pogrom excavada i els carrers que la rodejaven romanen coberts i protegits amb geotèxtil, sorra i grava. Esperem en un futur poder finalitzar les excavacions d'aquesta zona i incorporar les restes d'aquesta casa al parc de la cuirassa. Una zona que disposa d'un excel·lent mirador aeri sobre aquestes potencials restes, com és la passarel·la que segueix el traçat de l'antic carrer de baix. Una troballa que hauria de culminar el camí que ens ha permès incorporar Lleida al llistat de ciutats on el llegat jueu ha estat posat en valor i prova d'això són les visites guiades que sota el nom "Les veus de la cuirassa" realitza l'organisme municipal Turisme de Lleida.

18. Segons el cadastre de 1716 els oficis més nombrosos declarats pels habitants del barri de Sant Andreu estan relacionats amb el camp. (ENJUANES, ROCA 2016: 88)

19. Tot i aquesta recuperació en el cadastre de 1716 el barri de Sant Andreu era un dels més deshabitats de la ciutat amb només 177 persones (ENJUANES, ROCA 2016: 87)

Bibliografia

- AYALA, Amor. (2005). *Fonts per a l'estudi de la comunitat jueva de Lleida*. Barcelona. Universitat Pompeu Fabra.
- BAER, Yzah, (1929). *Die Juden im Christlichen Spanien. Anagonien und Navarra*. Berlin. Academie Verlag
- BARRUFET, Albert; ENJUANES, Iolanda; SESMA, Mònica. (2017). "De l'enderroc de les muralles de la ciutat de Lleida a l'obra d'en Josep Fontseré: Plànol geomètric de lleida (1865)". *Shikar. Revista del Centre d'Estudis Comarcals del Segrià*. Lleida. 70-76
- BERTRAN I ROIGÉ, Prim. (1980). "Notes de demografia i onomàstica lleidatanes de finals de l'Edat Mitjana. El Fogatge de 1491". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*. Barcelona. Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona. 143-171
- BERTRAN I ROIGÉ, Prim. (2002). "Les comunitats jueves de Catalunya: l'àrea de Lleida". *La Catalunya jueva. Catàleg de l'exposició*. Barcelona. Museu Historia Catalunya. 87-99
- BOLOS, Jordi. (2008). *Dins les muralles de la ciutat. Carrers i oficis a la Lleida dels segles xiv i xv*. Pagès Editors.
- BUSQUETA, Joan. (2004). "Baixa edat mitjana". *Historia de Lleida*. Lleida. Pagès ed.
- CABALLÉ, Francesc; CASTELLS, Eloi. (2015). *L'estructura urbana del Call de Barcelona. Una aproximació*. MUHBA. Documents 10.
- CASAS NADAL, Montserrat. (1992). "Sobre la reorganización de la Aljama de los judíos de Lérida (1400-1408)" *Sefarad*, 52. Madrid-Barcelona. 381-391.
- EIROA, Jorge A. (2016). "Indicadores arqueológicos para la identificación de las poblaciones judías medievales hispánicas". *Medievalismo* 26. 87-108
- ENJUANES, Iolanda; ROCA, Guillem. (2016). "Lleida 1716: una instantània dels barris de Sant Llorenç i Sant Andreu". *Shikar*, 3. Revista del Centre d'Estudis Comarcals del Segrià. Lleida. 86-93
- FELIU, Eduard. (2002-2003). "Salomó ben Adret, mestre de la llei jueva". *Tamid*, 4. Barcelona. IEC. Societat Catalana d'Estudis Hebraics. 35-109
- FELIU, Eduard. (2005). "Sobre la lletra que Hasday Cresques adreçà a la comunitat jueva d'Avinyó parlant dels avalots de 1391". *Tamid*, 5. Barcelona. IEC. Societat Catalana d'Estudis Hebraics. 171-219
- FITA, Fidel. (1890). "Estrago de las juderías catalanas en 1391. Relación contemporánea". *Boletín de la Real Academia de la Historia*. Madrid. 432-445
- FORCANO, Manuel; HURTADO, Victor (2019). *Atles de la història dels jueus de Catalunya*. Barcelona.
- GALLARDO, Juan; GONZALEZ BALLESTEROS, José Angel. (2006). "El urbanismo de la judería medieval de Lorca a la luz de las últimas excavaciones (2004-2006)". *Alberca* 4. Murcia. 129-152
- GIL GABERNET, Isabel. (1997). *Informe-memòria de la INT.44. Carrer Judería (Lleida)*. Lleida.
- HIDALGO GRINQUIS, María del Carmen. (2011). "Técnicas medievales en la elaboración del libro: Aportaciones hispanas a la fabricación del pergamino y del papel y a los sistemas de encuadernación". *Anuario de Estudios Medievales*, 41-2. Madrid. 755-773.
- LANPURLANÉS, Isaac; ROCA, Guillem; SABATE, Focell. (2015) *Projecte de recuperació històrica del call jueu de Lleida*. Lleida inèdit. Universitat de Lleida. GRCEM. Grup de Recerca consolidat en estudis medievals Espai Poder i Cultura.
- LANPURLANÉS, Isaac (2019) "Noves aportacions documentals per a l'estudi de la juevia de Lleida" *Tamid* 14, Revista catalana anual d'Estudis Hebraics. 15-64
- LLADONOSA I PUJOL, Josep. (1954). *Divulgacions Leridanas*. 1950-1951. Lleida.
- LLADONOSA I PUJOL, Josep. (2007). *Els carrers i places de Lleida a través de la història*. Lleida, Pages ed.

- MESQUIDA, Mercedes. (2005). "Paterna centro productor de cerámica dorada en la edad media.". *Actas del VI Congreso Ibérico de Arqueometría*. Girona. Universitat de Girona.
- OLIVES, Marià (1840), *Coleccion de Noticias ó sea Memorias para formar la historia de la antiquísima y nobilísima Ciudad de Lérida*.
- PAVON MALDONADO, Basilio. (1990). "Agua". *Tratado de Arquitectura Hispano-Musulmana*. Madrid. CSIC.
- PAYÀ MERCÉ, Xavier. (2010). "Les adoberies d'època feudal a la ciutat de Lleida", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10. Universitat de Lleida. 27-92
- PITA MERCÉ, Rodrigo. (1973). *Lérida judía*. Lérida. Ed. Dilagro.
- PLEYAN DE PORTA, José. (1873). *Apuntes de Historia de Lérida*. Lérida.
- PUJANTE, Ana; GALLARDO, Juan. (2004). "Huellas del pueblo judío, a través de elementos cerámicos, en el castillo de Lorca". *Alberca*, 7. Murcia. 177-188
- RIERA, Jaume. (1989). "La història dels Jueus en el "ViajeLiterario" del p. Jaume Villanueva". *Calls*, 3. Barcelona. Institut d'Estudis Catalans. 34
- RIERA, Jaume. (2009). "Jaime I y los judíos de Cataluña". *La sociedad en Aragón y Cataluña en el reinado de Jaime I 1213-1276*. Zaragoza. Esteban Sarasa Sánchez (coord.). Institución Fernando el católico. 135-155
- ROCA, Guillem. (2017). *Salubritat i salut pública a la Lleida baix medieval: la gestió dels espais públics, la pobresa i els hospitals* URL: <http://hdl.handle.net/10803/459295> Tesi doctoral. Lleida. Universitat de Lleida.
- ROMANO, David. (1960). "Restos judíos en Lérida". *Sefarad*, 20. Madrid. CSIC. 50-65
- ROMANO, David. (1975). "Baño o miqwe de Lérida (1339)". *Sefarad*, 34. Madrid-Barcelona. CSIC. 158
- ROMANO, David. (1991). "Els jueus de Lleida". *II Col·loqui d'història dels jueus a la Corona d'Aragó. Actes*. Lleida. Institut d'Estudis Ilerdencs. 99-138
- SANAHUJA, Pere. (1946). *Lérida en sus luchas por la fe: judios, moros, conversos, inquisición y moriscos*. Lérida. CSIC.
- SAROBÉ I HUESCA, Ramon. (1998). *Col·lecció diplomàtica de la Casa de Temple de Gardeny (1070-1200)*. Col. Diplomataris 16. Lleida. Pagès ed.
- SCHWARTZ I LUNA, Federico; CARRERAS CANDI, Francesc. (1892). *Manual de novells ardots, vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*. Barcelona.
- SESMA, Mònica. (1998). "La vida dels jueus a la Lleida medieval". *La ciutat baix medieval*. Ateneu Popular de Ponent. 77-104
- TOV ASSIS, Yom. (1996). "Respona Rabínicos y Cartas Reales: fuentes para el estudio de la historia de los judíos en la Corona de Aragón". *Espacio, Tiempo y Forma. Serie III*. Madrid. UNED. 363-376